

WŁODZIMIERZ DZUN
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Warszawa

DOI: 10.5604/00441600.1203339

WPLYW ROZDYSPONOWANIA ZASOBU WŁASNOŚCI ROLNEJ SKARBU PAŃSTWA NA STRUKTURĘ GOSPODARSTW ROLNYCH W LATACH 1996-2010*

Abstrakt

W rezultacie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu WRSP (lata 1992-1996), znaczącej zmianie uległa struktura gospodarstw pod względem własnościowym, prawnym-organizacyjnym i obszarowym. Zmiany te wyraźnie odbiegały jednak od przyjętych założeń. Podstawowy cel przyspieszenia przemian własnościowych, a więc poprawa struktury agrarnej istniejących indywidualnych gospodarstw rolnych, został zrealizowany w niewielkim stopniu. Powstała natomiast znacząca grupa „wielkoobszarowych” gospodarstw osób fizycznych i prywatnych osób prawnych. W związku z tym w polityce rolnej coraz wyraźniej widoczna była tendencja do podejmowania działań zmierzających do korekty tej struktury. W opracowaniu podjęta została próba oceny efektów tych działań. Przeprowadzone analizy wskazują, że działania te nie przyniosły znaczących efektów. Wpływ rozdysponowania Zasobu na strukturę gospodarstw rolnych po 1996 r. był już niewielki i sukcesywnie malejący.

W okresie przedakcesyjnym zmiany w strukturze gospodarstw były kontynuacją tendencji widocznych w latach 1992-1996. Także w okresie poakcesyjnym działania Agencji nie miały większego wpływu na powiększanie gospodarstw osób fizycznych 1-100 ha, w tym gospodarstw 20-100 ha, a więc silnych gospodarstw rodzinnych. Zmiany w tej grupie gospodarstw zachodziły przede wszystkim pod wpływem likwidacji gospodarstw małych obszarowo, działów rodzinnych, prywatnego obrotu ziemią i dzierżaw od innych podmiotów niż AWRSP (ANR). Natomiast działania Agencji, w szczególności

* Jest to kontynuacja analizy, obejmującej lata 1990-1996, zawartej w artykule: Wpływ utworzenia i rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa na strukturę gospodarstw rolnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2015, nr 3.

w oparciu o ustawowe zapisy w zakresie przeciwdziałania nadmiernej koncentracji gruntów rolnych z 2003 r., polegające na rozdysponowaniu „wtórnym” gruntów SP, miały znaczący wpływ na rozwój grupy gospodarstw osób fizycznych 100 ha i więcej i jej strukturę, zwłaszcza na przyspieszenie rozwoju grupy 100-300 ha i zahamowanie rozwoju grupy gospodarstw 500 ha i więcej. Zmiany te były w znacznej części efektem dostosowywania się gospodarstw osób fizycznych do górnej granicy obszarowej gospodarstw rodzinnych, określonej przez ustawodawcę na 300 ha UR.

Słowa kluczowe: gospodarstwa rolne, struktura własnościowa, struktura prawno-organizacyjna, struktura obszarowa, zasób ZWRSP, AWRSP, ANR.

Wstęp

W rezultacie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu WRSP (lata 1992-1996) znaczącej zmianie uległa struktura gospodarstw tak pod względem własnościowym, prawno-organizacyjnym, obszarowym, jak i produkcyjno-ekonomicznym. Podstawowe wyznaczniki tych zmian to:

- znaczące zmniejszenie się sektora publicznego oraz wydzielenie się w tym sektorze gospodarstw własności samorządowej;
- znaczący wzrost sektora prywatnego i zwiększenie jego wewnętrznego zróżnicowania (dynamiczny rozwój grupy gospodarstw prywatnych osób prawnych zorganizowanych w innych formach prawno-organizacyjnych niż spółdzielcze, a przede wszystkim w formie spółek kapitałowych, niewielki wzrost zbiorowości gospodarstw osób fizycznych, regres w rozwoju gospodarstw spółdzielczych);
- bardzo silny wzrost zróżnicowania wewnętrznego w zbiorowości gospodarstw osób fizycznych (duże zmniejszenie grupy gospodarstw do 1 ha UR, niewielkie zmniejszenie grupy o obszarze 1-100 ha UR i wyraźne zarysowanie się polaryzacji wewnątrz niej oraz szybki rozwój grupy gospodarstw „wielkoobszarowych”, a więc powyżej 100 ha UR);
- bardzo silne regionalne zróżnicowanie zmian w liczbie i strukturze gospodarstw rolnych, szczególnie w rozwoju zbiorowości gospodarstw „wielkoobszarowych”, zarówno osób fizycznych, jak i prywatnych osób prawnych;
- silna tendencja pogarszania się poziomu produkcyjnego wykorzystywania krajowego zasobu gruntów rolnych, zwłaszcza w gospodarstwach rolnych pozostających w Zasobie WRSP, a przewidzianych do prywatyzacji (Dzun, 2015a; Dzun, 2014b).

Przedstawione wyżej zmiany wyraźnie odbiegały od przyjętych założeń w polityce rolnej. Żywiołowe ukształtowanie się struktury własnościowej, prawno-organizacyjnej i obszarowej, w znaczącym stopniu niezgodnej z założeniami polityki rolnej i z oczekiwaniami rolników indywidualnych, przy ich silnej reprezentacji społeczno-politycznej, prowadziło z kolei do tego, że w po-

lityce rolnej coraz wyraźniej zaczęła się zarysowywać tendencja do korekty tej struktury w kierunku pierwotnie założonym.

W artykule podjęta została próba przeanalizowania wpływu wyżej przedstawionych działań – szczególnie w zakresie rozdysponowania nieruchomości rolnych Zasobu WRSP (przede wszystkim „wtórnego”) – na zmiany struktury własnościowej, prawno-organizacyjnej i obszarowej gospodarstw rolnych, w tym także w ujęciu regionalnym, ukształtowanej w rezultacie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu WRSP.

Analizę oparto przede wszystkim na danych Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa i Agencji Nieruchomości Rolnej oraz danych PSR 1996, PSR 2002, PSR 2010. Zostały w niej wykorzystane także wyniki badań naukowych różnych ośrodków badawczych, a przede wszystkim Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN oraz Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB.

Rozdysponowanie Zasobu WRSP jako czynnik zmian w strukturze gospodarstw rolnych

Po 1996 r., podobnie jak w poprzednim okresie, bardzo duże znaczenie dla dynamiki zmian w strukturze gospodarstw rolnych miała polityka rolna, zwłaszcza w zakresie obrotu ziemią rolną, oraz działalność Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP) w zakresie rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa (ZWRSP). Jednak niemniej ważnym czynnikiem były uwarunkowania makroekonomiczne funkcjonowania gospodarstw rolnych. Analizując te uwarunkowania, należy wskazać na ich znaczną zmienność, a szczególnie na duże zróżnicowanie między okresem przed- i poakcesyjnym. Jeszcze w 1997 r. widoczna była pewna poprawa tych uwarunkowań, ale już od 1998 r. aż do wejścia Polski do UE zdecydowane pogarszanie się. Sytuacja dochodowa rolników była więc coraz trudniejsza. Chociaż po wejściu Polski do UE w zakresie opłacalności produkcji rolnej niewiele się zmieniło, to objęcie rolnictwa polskiego WPR UE zdecydowanie poprawiło sytuację dochodową rolników. W związku z sukcesywnym wzrostem subsydiowania rolnictwa, a głównie dopłat bezpośrednich, w warunkach niewielkich zmian „nożyc cen”, dynamika wzrostu dochodów gospodarstw domowych rolników aż do 2007 r. była wysoka. W kolejnych latach, z uwagi na malejącą rentowność produkcji rolniczej, sytuacja dochodowa rolnictwa w stosunku do innych działów gospodarki zaczęła się pogarszać, a dalszy wzrost dochodów rolników opierał się zasadniczo tylko na wzroście poziomu dopłat. Jednak skłonność do modernizacji gospodarstw, tak w okresie przedakcesyjnym, jak i poakcesyjnym, była silnie zróżnicowana (patrz szerzej: Józwiak, 2012). Podstawową przyczynę tego stanowił zróżnicowany potencjał produkcyjny gospodarstw, ale także różne kwalifikacje rolników, ich przedsiębiorczość i innowacyjność, lokalizacja gospodarstwa względem rynku zbytu produktów rolnych

i zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji itd. W tych warunkach popyt na ziemię rolną wzrastał, mimo rosnącej jej ceny¹.

Nowelizacje istniejących ustaw i nowe ustawy oraz różnego rodzaju wytyczne i zalecenia Agencji WRSP od początku analizowanego okresu ukierunkowane były na poprawę ukształtowanej struktury gospodarstw rolnych po okresie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu WRSP. Przekładało się to na coraz silniejsze wspieranie rozwoju gospodarstw indywidualnych, a ograniczanie rozwoju gospodarstw „wielkoobszarowych”, przede wszystkim osób prawnych, opartych na dzierżawie ziemi z Zasobu. Jednocześnie w działaniach tych konieczne było uwzględnienie szybkich zmian zachodzących w rolnictwie i gospodarstwach rolnych. Z jednej strony, zaznaczył się wyraźny proces przesuwania się w górę minimalnej granicy obszarowej gospodarstw rolnych, umożliwiającą konkurowanie na rynku rolnym, a z drugiej – poszerzanie górnej granicy obszarowej rodzinnych gospodarstw rolnych w związku ze zmianami w technikach i technologiach produkcji oraz postępującym procesem specjalizacji tych gospodarstw. Widać to było już w przyjętych w 1995 r. rozwiązaniach dotyczących preferencji w nabywaniu gruntów z Zasobu WRSP, a przede wszystkim w ustaleniu górnej granicy obszarowej gruntów nabywanych na preferencyjnych warunkach na 300 lub 500 ha, w zależności od rejonu kraju. Chociaż rozwiązania te ukierunkowane były przede wszystkim na rolników indywidualnych, to z zapisu tego – w warunkach ciągle niskiego popytu na ziemię ze strony typowych rolników indywidualnych – skorzystała znaczna część dzierżawców „wielkoobszarowych”, nabywając część gruntów dzierżawionych (przede wszystkim centra gospodarcze), co zwiększało ich pewność gospodarowania. Poprawie struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych, przede wszystkim z rejonów największego rozdrobnienia agrarnego, miał służyć także program osadnictwa w rejonach popegeerowskich, uruchomiony przez AWRSP w 1996 r. Jednak w związku z brakiem zainteresowania rolników tym programem, już w 1999 r. w noweli do Ustawy „O gospodarowaniu nieruchomościami rolnymi Skarbu Państwa” wprowadzono instytucję zamiany nieruchomości. Rolnicy z województw cechujących się rozdrobnioną strukturą agrarną w zamian za przekazanie swojego gospodarstwa państwu mogli otrzymać nieruchomości z Zasobu wielokrotnie większe (zasadniczo w proporcji 1 do 10) w województwach tzw. popegeerowskich. Jednak ani jednej takiej zamiany nie zrealizowano z powodu braku chętnych rolników spełniających kryteria zamiany. Finansowe i organizacyjne preferencje dla osadników okazały się niewystarczające.

¹ Realny poziom cen gruntów rolnych przy sprzedaży z Zasobu i w obrocie sąsiedzkim, po nieznacznym wzroście w latach 1997-1999, obniżał się aż do 2002 r., a od 2003 r. zaczął gwałtownie rosnąć i w 2010 r. był około 4-krotnie wyższy niż przed wejściem do UE. Podobną dynamiką charakteryzowały się także zmiany poziomu czynszu dzierżawnego wyrażonego w kwintalach pszenicy za 1 ha (patrz szerzej: Sikorska A., 2008).

Po wejściu Polski do UE ustawodawca stanął z kolei przed problemem wyraźnego wzrostu popytu na grunty rolne ze strony rolników, w tym także indywidualnych, zwłaszcza w rejonach charakteryzujących się znacznym odsetkiem rozwojowych gospodarstw rolnych. Trzeba było jednak liczyć się z tym, że po pierwotnym rozdysponowaniu Zasobu WRSP, na bazie dzierżawy i częściowo zakupu gruntów z Zasobu WRSP, powstała duża grupa „wielkoobszarowych” gospodarstw rolnych odznaczających się coraz wyższą efektywnością produkcyjno-ekonomiczną. W tym konflikcie interesów stopniowo zaznaczała się jednak przewaga rolników indywidualnych, posiadających silną reprezentację polityczną i samorządową. Uwidoczniło się to już we wprowadzeniu od 1999 r. możliwości organizowania przetargów ograniczonych przy zakupie i dzierżawie gruntów z Zasobu WRSP. Zapis ten miał na celu wyeliminowanie konkurencji przy nabywaniu przez rolników indywidualnych gruntów na powiększanie gospodarstw oraz na tworzenie nowych gospodarstw. Górna granica gospodarstwa powstałego z nabycia lub dokupienia gruntów została przyjęta na poziomie 100 ha UR przeliczeniowych. Jednak najbardziej efektywnym, a zarazem bardzo dotkliwym w skutkach dla dzierżawców zorganizowanych w oparciu o dzierżawę gruntów rolnych z Zasobu WRSP, był narastający nacisk na Agencję, aby sukcesywnie zwiększać podaż gruntów rolnych na powiększanie gospodarstw rolników indywidualnych poprzez nieprzedłużanie kończących się umów dzierżawnych, zawieranie umów dzierżawy na coraz krótsze okresy, wyłączenie części dzierżawionych gruntów z dzierżaw „wielkoobszarowych”. Tworzony w ten sposób zapas ziemi rozszerzał możliwości późniejszego wyłączenia gruntów z dzierżaw w miarę wzrostu popytu ze strony tych rolników.

Dla dynamiki zmian w strukturze gospodarstw rolnych, a w szczególności dla rozwoju gospodarstw „wielkoobszarowych”, duże znaczenie miała Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. „O kształtowaniu ustroju rolnego”. Chociaż najpoważniejszym problemem polskiego rolnictwa był i pozostaje problem postępującego rozdrobnienia gospodarstw rolnych, ustawa ta ukierunkowana została przede wszystkim na przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji nieruchomości rolnych. Zasadniczo celem jej jest ograniczenie powierzchni gruntów rolnych w gospodarstwach „wielkoobszarowych” opartych na dzierżawie gruntów Skarbu Państwa. Ustawa ta, aczkolwiek nie wprowadzała konkretnych norm obszarowych gospodarstwa rolnego, to poprzez określenie gospodarstwem rodzinnym prowadzonego przez rolnika indywidualnego gospodarstwa o obszarze do 300 ha i przy zapisie konstytucyjnym dotyczącym ochrony i wspierania indywidualnego gospodarstwa rodzinnego, wskazywała wyraźnie, jakie gospodarstwa objęte będą działaniami przeciwdziałającymi nadmiernej koncentracji.

Możliwości wpływu rozdysponowania Zasobu WRSP na strukturę gospodarstw rolnych²

Możliwości wpływu rozdysponowania Zasobu WRSP na strukturę gospodarstw rolnych po 1996 r. wyraźnie zmalały. Do tzw. „pierwotnego rozdysponowania” pozostawało 719 tys. ha gruntów pozostających w Zasobie, ale niezagospodarowanych (około 500 tys. ha możliwych do rolniczego wykorzystania), oraz nowo przejmowane grunty do Zasobu. Do „rozdysponowania wtórnego” – grunty powracające z dzierżaw (wygaśnięcie umowy, odstąpienie od umowy na wniosek dzierżawcy lub z winy dzierżawcy, a także na podstawie klauzul wyłączeniowych) oraz z przeznaczanych do prywatyzacji gospodarstw w tymczasowym zarządzie, administrowaniu i spółkach Skarbu Państwa.

Dopływ nowych nieruchomości rolnych do Zasobu WRSP po 1996 r. był już niewielki. Przejmowane były przede wszystkim nieruchomości rolne od różnych państwowych jednostek, jednak na ogół formalnie, bowiem jednostki te z reguły miały prawo użytkować nieruchomości na dotychczasowych warunkach, zobligowane były tylko do zawarcia z AWRSP nowych umów użytkowania w ciągu 2 lat. Do Zasobu miały być przejmowane również grunty rolne od rolników indywidualnych przekazujących swoje gospodarstwa na rzecz Skarbu Państwa na mocy ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych (za renty i emerytury). Jednakże to źródło powiększania Zasobu, w związku z oczekiwaniem na wzrost wartości ziemi, zasadniczo „wyschło”. Agencja mogła też na mocy Ustawy z 11.04.2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego przejmować do Zasobu na zasadzie pierwokupu (pod określonymi warunkami) grunty rolne trafiające do własnościowego obrotu rolnego z przeznaczeniem na poprawę struktury obszarowej gospodarstw rodzinnych, ale korzystała z tej możliwości w znikomym stopniu. W sumie, po 1996 r. do końca 2002 r. przejęto do Zasobu około 200 tys. ha, a po 2002 r. około 40 tys. ha.

Natomiast w pierwszych latach analizowanego okresu, przede wszystkim z powodu niskiej i sukcesywnie pogarszającej się rentowności produkcji rolnej, wzrastała powierzchnia gruntów rolnych powracających z dzierżaw (z 238 tys. ha w 1997 r. do 300 tys. ha w 1999 r.). W kolejnych latach powierzchnia „zwrotów” systematycznie malała aż do 2008 r., w którym spadła do 90 tys. ha. W latach 2000-2003 wiązało się to z oczekiwaniem na poprawę warunków gospodarowania po wejściu do UE, a w latach następnych głównie z wprowadzeniem dopłat bezpośrednich. Tempo tego spadku hamowane było przez nasilenie wycofywania gruntów z dzierżaw dla ich wykupu przez dzierżawców oraz na wniosek Agencji na podstawie klauzul wyłączeniowych. Po 2008 r. zarysowała się wyraźna tendencja wzrostu powierzchni gruntów powracających z dzierżaw, przede wszystkim w związku z działalnością Agencji

² Wszystkie dane dotyczące formowania i rozdysponowania Zasobu WRSP, jeśli nie wskazano inaczej, zaczerpnięto z corocznych Raportów z działalności AWRSP (ANR).

mającej na celu zwiększenie puli gruntów do rozdysponowania pomiędzy rolników indywidualnych, oraz zwiększoną determinacją dzierżawców do wykupu całości lub części dzierżawionych gruntów.

W rozdysponowaniu Zasobu WRSP, podobnie jak i w poprzednim okresie, Agencja preferowała przede wszystkim sprzedaż. Do dzierżawy kierowane były nieruchomości, na które nie było nabywców lub sprzedaż utrudniały nieuregulowane problemy własnościowe (przede wszystkim z uwagi na rozszczenia byłych właścicieli). Należy także wskazać, że na zmniejszenie sprzedaży nieruchomości pewien wpływ miało korzystanie z możliwości przejmowania do dzierżawy przez spółki pracownicze (na zasadzie pierwszeństwa) likwidowanych gospodarstw SP pozostających w administrowaniu. W sumie, w latach 1997-2010 sprzedano 1584,6 tys. ha gruntów (w latach 1997-2002 prawie 802 tys. ha gruntów, w tym 80% osobom fizycznym, a w latach 2003-2010 odpowiednio: 782,5 tys. ha i 86%). Następował więc stopniowy wzrost udziału osób fizycznych w sprzedaży gruntów w analizowanych okresach: z 73,8% na koniec 1996 r. do 77,8% na koniec 2002 r. i 80,9% na koniec 2010 r. Wzrost ten był przede wszystkim efektem zwiększenia udziału w grupach obszarowych 100 ha i więcej: z 52,6% w 1996 r. do 61,1% w 2002 r. i 62% w 2010 r., bowiem w grupach obszarowych do 100 ha udział we wszystkich tych okresach był dominujący i zmienił się nieznacznie (odpowiednio z 91,3% do 92,8% i 92,6%). Osoby fizyczne do końca 2010 r. zakupiły na podstawie 149 umów około 103 tys. ha, a więc 43% ogółu gruntów rolnych sprzedanych w grupach obszarowych ponad 500 ha.

Przeznaczanie do sprzedaży większości gruntów powracających z dzierżaw powodowało szybkie zmniejszanie się powierzchni gruntów dzierżawionych (w latach 1997-2002 o 724,7 tys., a w latach 2003-2010 o dalsze 207,5 tys. ha). W rezultacie, jeśli na koniec 1996 r. grunty dzierżawione w strukturze ogółu gruntów sprzedanych i dzierżawionych stanowiły prawie 88%, to na koniec 2002 r. 64%, a na koniec 2010 r. tylko 37%. Z racji preferowania w wydzierżawianiu gruntów rolników indywidualnych, w strukturze wydzierżawianych gruntów coraz większym stopniu dominowały osoby fizyczne. W latach 1992-1996 ich udział wynosił około 54%, natomiast w latach 1997-2002 – 74%, a w latach 2003-2010 – około 81%. Brak jest dostępnych danych o udziale w dzierżawie osób fizycznych na koniec analizowanych okresów. Biorąc jednak pod uwagę, że po 1996 r. wielkość dzierżaw była ograniczona, a zwroty z dzierżaw mniejszych obszarowo większe, można przypuszczać, że udział ten wzrósł nieznacznie – głównie poprzez istotne zwiększenie udziału w grupach obszarowych ponad 100 ha (odpowiednio z 43% do 57% i 62%), bowiem wzrost w grupie obszarowej do 100 ha był niewielki (odpowiednio 94%, 95% i 92%). Należy jednak zauważyć, że zmiany wielkości udziałów grup obszarowych dzierżawionych działek (gospodarstw) wiązały się przede wszystkim z wykupem części dzierżawionych gruntów, a nie zmniejszeniem lub zwiększaniem obszaru

gospodarstw dzierżawców. Zmniejszenie gospodarstw dzierżawców występowało zasadniczo tylko w rezultacie nasilenia działalności Agencji na wycofywanie gruntów z dzierżaw „wielkoobszarowych” na podstawie klauzul wyłączeniowych lub nacisków pozaumownych.

Nie bez znaczenia było także nieodpłatne przekazywanie gruntów z Zasobu WRSP lasom państwowym, jednostkom samorządu terytorialnego, kościołom, izbom rolniczym, państwowym szkołom i uczelniom, PAN, fundacjom itd. W latach 1997-2002 w ten sposób przekazano około 158 tys. ha, a w latach 2003-2010 117 tys. ha³. Bez głębszych badań trudno określić, jaki to miało wpływ na strukturę gospodarstw rolnych. Nawet trudno na podstawie podawanych danych ustalić, jaką część z przekazanych gruntów stanowiły użytki rolne, bowiem głównie były to grunty leśne, grunty pod wodami, grunty zabudowane itd. Przy tym część tych gruntów już na początku przemian własnościowych była w użytkowaniu gospodarstw rolnych – np. gospodarstw instytutów PAN zajmujących się problematyką rolniczą, gospodarstw rolnych wyższych uczelni rolniczych, gospodarstw średnich i zasadniczych szkół rolniczych, gospodarstw ośrodków doradztwa rolniczego itp. Część tych gruntów wydzierżawiano innym podmiotom, w tym osobom fizycznym. Jednak na części utworzone zostały także nowe gospodarstwa rolne zorganizowane w różnych formach prawno-organizacyjnych, na przykład gospodarstwa kościelne, gospodarstwa różnego rodzaju fundacji i organizacji pożytku społecznego itp.

Skala wpływu rozdysponowania Zasobu na strukturę gospodarstw rolnych była bardzo silnie zróżnicowana regionalnie. Można ją określić udziałem powierzchni sprzedanych i wydzierżawionych gruntów w ogólnej powierzchni gruntów rolnych użytkowanych przez sektor prywatny na koniec analizowanych okresów. Tak mierzony wpływ – co jest oczywiste – był bardzo mały w większości woj. centralnych i południowo-wschodnich i bardzo duży w woj. pomorskich, a wahał się od 2,2% w 2002 r. i 3,9% w 2010 r. w woj. małopolskim do odpowiednio ponad 58% i 75% w woj. zachodniopomorskim (tab. 1).

Oczywiście, odrębnym problemem jest to, jaka część tych gruntów trafiła faktycznie do gospodarstw rolnych, w tym w szczególności do gospodarstw indywidualnych, i jak to wpłynęło na ich strukturę obszarową. Agencja WRSP sprzedaż i dzierżawę nieruchomości rolnych osobom fizycznym do 100 ha przedstawiała jako rozdysponowanie Zasobu na powiększanie gospodarstw rolników indywidualnych, a powyżej 100 ha jako tworzenie efektywnych gospodarstw „przedsiębiorców”. Wychodząc z tego założenia, Agencja stwierdzała, że w rezultacie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu, a więc do końca 1996 r., poprzez kupno lub dzierżawę gruntów z Zasobu swój obszar powiększyło około 220 tys. gospodarstw indywidualnych (średnio o około 5 ha UR)

³ Do końca 2010 r. Agencja przekazała nieodpłatnie prawie 152,2 tys. ha gruntów Lasom Państwowym, 53,1 tys. ha jednostkom samorządu, 84,7 tys. ha kościelnym osobom prawnym, 47,6 tys. ha różnym uprawnionym instytucjom, organizacjom, fundacjom itp., a także 23,8 tys. ha wniesiono aportem do spółek.

i powstało około 5,5 tys. gospodarstw o średnim obszarze około 500 ha (Pyrgies, 1998, s. 18). Po 1996 r. skala tego wpływu, także według Agencji, była już coraz mniejsza. Na konferencji podsumowującej 10 lat przekształceń własnościowych w rolnictwie prezes Agencji stwierdził, że w okresie tym (stan na koniec 2002 r.) „... powstało około 5 tys. gospodarstw o przeciętnym obszarze około 450 ha, a około 265 tys. gospodarstw indywidualnych zwiększyło swoją powierzchnię o około 4 ha, dokupując lub dzierżawiąc majątek.” (*Przekształcenia...*, 2002, s. 10). Po przekształceniu AWRSP w Agencję Nieruchomości Rolnej oraz rozszerzeniu jej zadań w zakresie kształtowania struktury gospodarstw rolnych (ustroju rolnego państwa) trudno się już doszukać ocen dotyczących wpływu rozdysponowania Zasobu (a także innych działań) na strukturę gospodarstw rolnych w raportach i wypowiedziach władz ANR.

Tabela 1

Powierzchnia gruntów Zasobu WRSP sprzedanych i będących w dzierżawie na koniec analizowanych okresów w relacji do powierzchni gruntów w sektorze prywatnym według województw (w tys. ha)

Województwa	2002				2010			
	sprzedaż	dzierżawa	suma	%	sprzedaż	dzierżawa	suma	%
Dolnośląskie	117,7	287,7	405,4	40,5	189,7	209,5	399,2	43,7
Kujawsko-pomorskie	61,2	138	199,2	16,7	95,9	105,7	201,6	18,9
Lubelskie	67,5	72	139,5	7,9	109,3	43,0	152,3	10,8
Lubuskie	79,2	164,4	243,6	57,1	154,7	122,6	277,3	66,6
Łódzkie	32,1	32,5	64,6	5,1	46,9	17,3	64,2	6,5
Małopolskie	10,4	10,2	20,6	2,2	16,3	9,5	25,8	3,9
Mazowieckie	44,9	36,1	81	3,2	61,9	27,3	89,2	4,5
Opolskie	32,7	135,3	168	30,7	71,8	91,3	163,1	32,5
Podkarpackie	56,8	39,8	96,6	11,0	86,7	27,2	113,9	17,4
Podlaskie	30,2	50,5	80,7	6,1	52,4	35,0	87,4	8,2
Pomorskie	153,2	181,2	334,4	36,2	220,8	120,3	341,1	46,0
Śląskie	16	49,6	65,6	10,8	31,5	29,5	61,0	13,5
Świętokrzyskie	15,2	16,6	31,8	4,5	28,7	9,7	38,4	7,0
Warmińsko-mazurskie	238,7	347,4	586,1	51,3	413,1	199,3	612,4	63,5
Wielkopolskie	124,8	273,6	398,4	21,2	166,0	229,7	395,7	23,0
Zachodniopomorskie	191,4	368,9	560,3	57,8	332,0	309,9	641,9	74,9
Polska	1271,9	2203,8	3475,7	19,2	2077,7	1586,8	3664,5	24,5

Źródło: Przeliczenie i zestawienie własne na podstawie raportów AWRSP, a następnie ANR.

Przy ocenie wpływu rozdysponowania Zasobu WRSP na powiększanie gospodarstw rolnych należy jednak mieć świadomość, że po pierwsze: znaczna część kupowanych i dzierżawionych mniejszych obszarowo działek (szczególnie do 1 ha) przeznaczana była nie na powiększanie i tworzenie gospodarstw, a na rekreację i na cele budowlane; po drugie: część gruntów była już dzierżawiona przed utworzeniem Zasobu (przede wszystkim z PFZ, ale także od innych podmiotów państwowych) i ich wydzierżawienie lub zakup nie było powiększeniem gospodarstw rolnych; po trzecie: proste sumowanie umów kupna i dzierżawy zawyża liczbę rolników powiększających obszar, bowiem jeden i ten sam rolnik mógł zawrzeć kilka umów, mógł być jednocześnie i kupującym i dzierżawcą, a wykup części dzierżawionej nie jest powiększeniem gospodarstwa. Należy także mieć na uwadze, że rozdysponowanie Zasobu WRSP było tylko częścią obrotu ziemią rolną. W omawianym okresie w obrocie tym dominowały transakcje międzysąsiedzkie, przy czym nasilenie tych transakcji było największe w woj. popegeerowskich. Transakcje sprzedaży ziemi przez osoby prawne, a więc głównie AWRSP (ANR), średnio biorąc, stanowiły mniej niż 1/5 ogółu transakcji kupna-sprzedaży (patrz szerzej: Sikorska, 2008, s. 11-12). Większy udział transakcji osób prawnych (przede wszystkim AWRSP) był w wydzierżawianiu gruntów rolnych. W 1996 r. dzierżawiło grunty prawie 297 tys. gospodarstw osób fizycznych o obszarze 1 ha i więcej, w tym 103 tys. (35,8% ogółu) od AWRSP (*Systematyka*, s. 166). Natomiast w 2002 r. na 281 tys. rolników indywidualnych (1 ha i więcej) dzierżawiących grunty (28,5% ogółu) 80 tys. dzierżawiło je od Skarbu Państwa, w tym 57 tys. (20,3% ogółu) od AWRSP (*Przemiany agrarne*, 2002, s. 17-20).

Zmiany liczby gospodarstw rolnych i powierzchni gruntów rolnych w ich użytkowaniu w latach 1996-2010 według danych PSR

Po 1996 r. widoczna była, zapoczątkowana już na początku lat 90., tendencja wycofywania się z produkcji rolnej i w konsekwencji stopniowej likwidacji niektórych drobnych gospodarstw rolnych. Tylko część użytków rolnych z likwidowanych gospodarstw przejmowana była przez okoliczne gospodarstwa. Większość działek rolnych (do 1 ha) i znaczna część gospodarstw małych obszarowo była przekształcana (najczęściej poprzez działy rodzinne) w działki rekreacyjne i budowlane oraz siedliska. Utrzymywała się więc silna tendencja zmniejszania ogólnej liczby gospodarstw rolnych (1990 r. – 3834,0; 1996 r. – 3066,5; 2002 r. – 2933,2 i 2010 r. – 2278,0 tys.), w tym gospodarstw rolnych o obszarze 1 ha i więcej (odpowiednio: 2143,0; 2046,5; 1956,1; 1563,0 tys.). Przy tym należy zauważyć, że jeśli w latach 1990-1996 w strukturze likwidowanych gospodarstw dominowały zdecydowanie gospodarstwa rolne do 1 ha, to po 1996 r. coraz większy udział miały drobne gospodarstwa powyżej 1 ha. W rezultacie zmniejszała się też powierzchnia gruntów rolnych będących w użytkowaniu gospodarstw rolnych (1990 r. – 18,54, 1996 r. – 17,34, 2002 r. – 16,90 i 2010 r. –

15,33 mln ha) i jej udział w krajowym zasobie (geodezyjnej powierzchni) gruntów rolnych (odpowiednio: 98,6%; 92,9%; 91,5% i 84,4%)⁴. Szybko zwiększała się natomiast powierzchnia gruntów rolnych poza gospodarstwami rolnymi – z 1,32 mln w 1996 r. do 1,56 mln ha w 2002 r. i 2,37 mln ha w 2010 r. (patrz szerzej: Dzun, 2012; Dzun, 2014b). Zmiany te były także w części efektem trudności i nieprawidłowości w rozdysponowaniu Zasobu WRSP. Należy tu przede wszystkim wskazać na sprzedaż dużej liczby drobnych działek rolnych z Zasobu WRSP, z których większość nie była przeznaczana na tworzenie lub powiększanie gospodarstw rolnych, lecz na działki rekreacyjne lub budowlane oraz na pozostawanie w Zasobie znacznej powierzchni gruntów rolnych nierozdysponowanych i niezorganizowanych w formie gospodarstwa rolnych (trwale odłogowanych).

Zmiany w strukturze własnościowej gospodarstw rolnych

Rozdysponowanie Zasobu WRSP prowadziło przede wszystkim do zmniejszenia sektora gospodarstw publicznych, a w zasadzie gospodarstw państwowych. Przy tym należy zauważyć, że następowało to także w rezultacie prywatyzacji gospodarstw państwowych i samorządowych będących własnością różnych jednostek i instytucji. Jednak po 1996 r., a więc po zakończeniu pierwotnego rozdysponowania Zasobu WRSP, dynamika zmniejszania się sektora gospodarstw publicznych zdecydowanie osłabła. Chociaż w latach 1997-2002 liczba gospodarstw państwowych zmalała aż o 1018, a w latach 2003-2010 tylko o 256, to dynamika zmniejszania się powierzchni użytków rolnych w tej grupie gospodarstw utrzymała się na podobnym poziomie (odpowiednio 325,5 tys. ha i 364 tys. ha). W pierwszych latach analizowanego okresu likwidacji ulegały bowiem przede wszystkim państwowe gospodarstwa średnie i mniejsze obszarowo, łatwiejsze do prywatyzacji (głównie gospodarstwa w tymczasowym zarządzie i w administrowaniu), a w latach następnych także bardzo duże obszarowo gospodarstwa (w tym część spółek SP hodowlanych i komercyjnych)⁵. Natomiast liczba gospodarstw samorządowych, po wzroście w pierwszym analizowanym okresie o 268 i powierzchni użytków rolnych o 10,4 tys. ha, w następnych latach na skutek postępującej prywatyzacji (napędzanej w jakiejś części pogarszającą się sytuacją finansową samorządów i użytkowników samorządowych gospodarstw) zmniejszyła się odpowiednio o 90 gospodarstw i o 2,7 tys. ha UR. W rezultacie udział sektora gospodarstw publicznych w użytkowaniu gruntów rolnych obniżył się z 7,2% w 1996 r. do 5,5% w 2002 r. i 3,7% w 2010 r. Nie spowodowało to większych zmian w strukturze gospodarstw tego

⁴ Powierzchnia użytków rolnych według definicji sprzed 2002 r., a więc bez gruntów pod zabudowaniami, drogami, rowami i pod wodami.

⁵ W marcu i kwietniu 2003 r. ANR przekazała do Ministerstwa Skarbu Państwa wszystkie gospodarstwa rolne przeznaczone do prywatyzacji (spółki prawa handlowego, a przede wszystkim komercyjne spółki SP). W agencji pozostały tylko spółki hodowli roślin i zwierząt (58 spółek).

sektora według grup obszarowych. W 2010 r., podobnie jak i w 1996 r., ponad 3/4 gruntów rolnych tego sektora użytkowanych było przez gospodarstwa z grupy obszarowej 1000 ha i więcej (tab. 2).

Tabela 2

Gospodarstwa rolne według form własności w latach 1996-2010

Gospodarstwa	Publiczne			Prywatne		
	1996	2002	2010	1996	2002	2010
Liczba ogółem	2016	1266	920	3064,5	2928,6	2276,7
- w tym 1 ha i więcej	1960	1240	902	2044,8	1954,9	1561,7
UR ogółem w tys. ha	1249,1	933,5	566,9	16099,2	15965,7	14936,1
- w tym 1 ha i więcej	1249,1	933,5	566,9	15719,4	15569,2	14679,8
Struktura UR wg grup obszarowych w gospodarstwach 1 ha i więcej (w % ogółu UR danej grupy)						
1-10	0,13	0,10	0,12	41,76	37,22	32,0
10-100	1,98	2,01	2,64	42,00	46,18	48,3
100-200	2,66	2,46	2,66	1,74	2,81	5,0
200-300	2,84	2,57	3,23	1,35	1,59	2,7
300-500	5,60	4,65	5,02	2,89	2,98	3,4
500-1000	12,56	7,57	8,92	5,06	4,38	4,0
1000 i więcej	74,23	80,63	77,41	5,20	4,84	4,7

Źródło: Przeliczenie i zestawienie własne na podstawie publikowanych i niepublikowanych danych PSR 1996, PSR 2002 i PSR 2010.

Znaczące ograniczenie sektora publicznego (w 1997-2002 o 315,1 tys. ha i w latach 2003-2010 o 366,7 tys. ha) nie spowodowało jednak powiększenia sektora prywatnych gospodarstw rolnych. W gospodarstwach tego sektora, mimo dopływu gruntów z prywatyzowanych gospodarstw publicznych, powierzchnia UR nie tylko nie wzrosła, ale nawet znacznie zmniejszyła się: w latach 1997-2002 o 133,6 tys. ha, a w latach 2003-2010 aż o 1029,6 tys. ha. (tab. 2). Mimo to udział sektora prywatnego w użytkowaniu gruntów rolnych ogółu gospodarstw nieco wzrósł (z 92,8% w 1996 r. do 96,3% w 2010 r.). Był to przede wszystkim efekt wskazywanej wcześniej tendencji likwidacji gospodarstw rolnych, przede wszystkim drobnych, i odpływu gruntów rolnych do pozycji statystycznej „grunty rolne nie stanowiące gospodarstw rolnych”. Najwyższy udział w użytkowaniu gruntów rolnych, bo aż ponad 99%, miały gospodarstwa prywatne w woj. podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim i śląskim i niewiele mniejszy w woj. łódzkim i małopolskim, natomiast zdecydowanie najmniejszy, bo niecałe 90%, w woj. zachodniopomorskim i w granicach 91-92% w woj. warmińsko-mazurskim, pomorskim i lubuskim.

Natomiast w sektorze prywatnym w związku z oddziaływaniem, z jednej strony, reguł gospodarki rynkowej, a z drugiej – polityki ograniczania skali

koncentracji gruntów rolnych w gospodarstwach prywatnych opartych na dzierżawie gruntów z Zasobu WRSP, zaszły istotne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw. Przede wszystkim nastąpiło zmniejszenie udziału w użytkowaniu gruntów rolnych przez gospodarstwa ze skrajnych grup obszarowych 1-10 ha (z prawie 42% w 1996 r. do 32% w 2010 r.) oraz 500 ha i więcej (odpowiednio z 10,3 do 8,7%). Wzrósł natomiast udział wszystkich pozostałych grup obszarowych – największy grupy 100-200 ha (z 1,35 do 5,0%) i grupy 200-300 (z 1,35 do 2,7%) – w znacznym stopniu na skutek podziału gospodarstw z grup obszarowych 500 ha i więcej (tab. 2).

Zmiany strukturalne w sektorze gospodarstw prywatnych

Przedstawione zmiany w sektorze gospodarstw prywatnych charakteryzowało duże zróżnicowanie w zależności od ich podstawowych form prawno-organizacyjnych, a więc gospodarstw osób fizycznych i gospodarstw osób prawnych (tab. 3).

Tabela 3

Zmiany w sektorze gospodarstw prywatnych według podstawowych form prawno-organizacyjnych gospodarstw w latach 1996-2010

Gospodarstwa		1996	2002	2010	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996
Prywatne	liczba	3 064 519,0	2 931 962,0	2 276 693,0	95,7	77,7	74,3
	UR tys. ha	16 099,3	15 965,7	14 936,1	99,2	93,6	92,8
- osób fizycznych	liczba	3 058 677,0	2 928 578,0	2 273 284,0	95,7	77,6	74,3
	UR tys. ha	14 639,1	14 858,4	13 660,4	101,5	91,9	93,3
- osób prawnych w tym:	liczba	4 387,0	3 384,0	3 409,0	77,1	100,7	77,7
	UR tys. ha	1 460,2	1 107,3	1 275,7	75,8	115,2	87,4
- SPR	liczba	2 467,0	1 238,0	837,0	50,2	67,6	33,9
	UR tys. ha	501,6	323,9	248,7	64,6	76,8	49,6
- nowe formy prawno- organizacyjne ^a	liczba	1 920	2 137	2 572	111,3	120,4	134,0
	UR tys. ha	958,2	783,3	1027	81,7	131,1	107,2

^a Formy prawno-organizacyjne gospodarstw powstałe w wyniku zmian ustrojowych, głównie na bazie rozdysonowania Zasobu WRSP. Są to w większości gospodarstwa zorganizowane w formie spółek kapitałowych (z reguły z o.o.) własności krajowej i zagranicznej oraz gospodarstwa różnych jednostek i instytucji, w tym gospodarstwa kościelne.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Zmiany w zbiorowości gospodarstw prywatnych osób prawnych

W rezultacie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu WRSP w zbiorowości gospodarstw prywatnych osób prawnych, poza istniejącymi od dawna gospodarstwami spółdzielczymi (SPR), powstało od podstaw 1920 gospodarstw różniących się pod względem własnościowym (własności krajowej, zagranicznej

i mieszanej), prawno-organizacyjnym (gospodarstwa mające osobowość prawną – na przykład spółki prawa handlowego oraz niemające osobowości prawnej gospodarstwa różnych jednostek i instytucji), a także obszarowym (od gospodarstw bardzo małych obszarowo do gospodarstw o obszarze kilku tys. ha). Gospodarstwa te użytkowały 958,2 tys. ha UR. Zarówno w okresie przedakcesyjnym, jak i poakcesyjnym obserwowano wzrost liczby tych gospodarstw. Był to efekt podziałów gospodarstw, jak też powstawania nowych i w niewielkim zakresie likwidacji dotychczas istniejących gospodarstw. Jeśli chodzi o powierzchnię gruntów rolnych w ich użytkowaniu, to w okresie przedakcesyjnym widoczne było znaczne jej zmniejszenie. Przyczyniło się do tego wycofywanie przez Agencję części gruntów dzierżawionych z gospodarstw większych obszaro-wo (przede wszystkim spółek krajowych), niekiedy nieprzedłużanie umów lub przedłużanie umów na zmniejszony obszar itp., ale także likwidacja gospodarstw najczęściej z powodów ekonomicznych. Natomiast w latach 2002-2010, mimo nie tylko utrzymania przez ANR (następczynię AWRSP), ale nawet za-ostrzenia wcześniejszej polityki w gospodarowaniu wydzierżawionymi nieruchomościami rolnymi Zasobu WRSP, zwiększyła się znacznie liczba tego typu gospodarstw i powierzchnia gruntów rolnych w ich użytkowaniu. Jednak był to głównie efekt tworzenia i rejestracji gospodarstw rolnych przez różne instytucje posiadające grunty rolne dotychczas niezorganizowane, a więc niestanowiące gospodarstw rolnych, w celu stworzenia podstaw do korzystania z mechanizmów WPR UE.⁶ Jeśli wyeliminować te procesy, to można postawić tezę o stopniowym zmniejszaniu liczby i dekoncentracji w strukturze obszarowej w grupie spółek krajowych oraz o rozwoju grup gospodarstw pozostałych krajowych (poza SPR), a także gospodarstw własności zagranicznej i mieszanej (patrz szerzej: Dzun 2014 c s. 103-109; Dzun 2015 b, s. 149-162).

Zmiany w zbiorowości gospodarstw osób fizycznych

Gospodarstwa osób fizycznych jeszcze w latach 1996-2002, mimo zmniejszenia ich liczby o 4,3% (o 131,6 tys.), dzięki znacznemu dopływowi gruntów rolnych nie tylko z Zasobu WRSP, ale także z likwidujących się spółdzielni produkcji rolnej (ubytek UR w SPR o prawie 178 tys. ha) jakby umocniły swoją wiodącą pozycję w strukturze ogółu gospodarstw rolnych. Powierzchnia gruntów rolnych w ich użytkowaniu powiększyła się o 219 tys. ha (o 1,5%), a ich udział w użytkowaniu ogółu gruntów rolnych wzrósł z 84,4% do 87,9%. Jednak już w latach 2002-2010 gwałtownie malejąca liczba gospodarstw (o ponad 22%), w warunkach niewielkiego już dopływu gruntów rolnych z Zasobu WRSP i likwidujących się SPR, spowodowała prawie 8% zmniejszenie grun-

⁶ Gospodarstwa tego typu zostały w większości wyeliminowane wprowadzeniem nowej definicji gospodarstwa rolnego. Przeprowadzone przez GUS badanie struktury gospodarstw rolnych w 2013 r. według tej definicji wykazało, że liczba gospodarstw prywatnych prawnych w 2013 r. w porównaniu do 2010 r. zmniejszyła się o 13%, a powierzchnia gruntów rolnych w ich użytkowaniu o 15%.

tów rolnych w ich użytkowaniu. Jednak w warunkach wskazywanego wcześniej znacznego ograniczenia powierzchni gruntów rolnych w użytkowaniu ogółu gospodarstw rolnych zaznaczył się minimalny wzrost ich dotychczasowego udziału (o 0,2% do 88,1%).

Tabela 4

Dynamika zmian liczby gospodarstw rolnych osób fizycznych o obszarze 1 ha UR i więcej i gruntów rolnych w ich użytkowaniu według województw w latach 1996-2010

Województwa	liczba			UR			Udział UR w % ^a		
	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	1996	2002	2010
Dolnośląskie	100,4	76,0	76,2	102,6	93,3	95,7	71,9	76,5	76,6
Kujawsko-pomorskie	87,3	85,4	74,5	102,9	96,5	99,4	83,1	88,2	86,6
Lubelskie	90,5	85,0	76,9	98,1	92,1	90,3	91,3	93,2	95,3
Lubuskie	110,8	73,3	81,2	109,8	106,7	117,1	56,1	65,1	73,9
Łódzkie	95,8	81,5	78,0	99,6	87,7	87,4	95,7	96,7	96,8
Małopolskie	97,4	74,8	72,9	98,2	86,1	84,6	89,2	88,4	89,9
Mazowieckie	97,8	81,4	79,6	101,2	89,8	90,9	95,5	95,9	96,0
Opolskie	86,0	67,9	58,4	107,9	95,1	102,6	62,7	69,2	71,1
Podkarpackie	96,0	73,0	70,1	94,9	86,2	81,8	87,3	84,9	85,3
Podlaskie	97,0	86,2	83,6	100,1	94,6	94,7	93,2	96,1	97,6
Pomorskie	101,1	79,5	80,4	107,8	90,2	97,3	73,8	79,5	77,3
Śląskie	99,8	69,9	69,8	105,0	90,7	95,3	77,8	80,1	87,0
Świętokrzyskie	93,0	82,1	76,4	94,6	88,6	83,8	92,1	94,7	95,8
Warmińsko-mazurskie	96,6	85,3	82,5	100,1	98,1	98,2	72,5	78,4	82,2
Wielkopolskie	92,1	88,7	81,7	105,5	98,8	104,2	77,3	82,6	83,0
Zachodniopomorskie	105,6	76,2	80,5	106,1	93,9	99,7	58,9	65,9	65,6
Polska	95,6	79,8	76,3	101,4	92,7	94,0	82,2	85,6	86,5

^a Udział w powierzchni UR ogółu gospodarstw rolnych.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Oczywiście, przedstawione zmiany były bardzo silnie zróżnicowane regionalnie⁷. Jeszcze w latach 1996-2002 w 11 województwach, w których możliwy był większy transfer gruntów z Zasobu WRSP do sektora prywatnego,

⁷ Przy interpretacji podawanych danych dotyczących liczby gospodarstw i powierzchni gruntów rolnych w ich użytkowaniu należy brać pod uwagę, że grupowanie gospodarstw w układzie wojewódzkim jest grupowaniem według siedziby użytkownika gospodarstwa, a nie siedziby gospodarstwa.

powierzchnia gruntów rolnych w gospodarstwach osób fizycznych 1 ha i więcej wzrastała⁸ – najbardziej w woj. lubuskim o 9,8%, opolskim o 7,9%, pomorskim o 7,8%. Natomiast w 5 województwach, w których dopływu gruntów z Zasobu praktycznie już nie było, widoczne było zmniejszenie, w tym znaczące w woj. świętokrzyskim (o 5,4%) i podkarpackim (o 5,1%). W latach 2002-2010 wzrost powierzchni UR w analizowanych gospodarstwach miał miejsce tylko w woj. lubuskim (o 6,7%), w którym rozdysponowanie Zasobu WRSP w poprzednich okresach przebiegało najwolniej i było kontynuowane po 2002 r. (tab. 4). Stosunkowo niewielkie zmniejszenie (w granicach 1-5%) odnotowano w województwach o korzystnej strukturze obszarowej gospodarstw indywidualnych i w których były jeszcze pewne możliwości zasilenia gruntami pochodzącymi z Zasobu (w ramach ograniczenia wydzierżawiania gospodarstwom wielkoobszarowym). Były to woj.: wielkopolskie, warmińsko-mazurskie, kujawsko-pomorskie, opolskie). W największym stopniu, tak jak i w poprzednim okresie, zmalała powierzchnia gruntów w woj. charakteryzujących się najbardziej rozdrobnioną strukturą obszarową gospodarstw (małopolskie i podkarpackie – po 14% oraz świętokrzyskie ponad 11%) – tab. 4.

W analizowanej zbiorowości gospodarstw, pod wpływem mechanizmów gospodarki rynkowej (w tym przede wszystkim mechanizmów WPR UE, ale także krajowej polityki rolnej w zakresie obrotu ziemią rolną) oraz działalności Agencji w zakresie rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, zaznaczyły się dynamiczne zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw (tab. 5). **W okresie przedakcesyjnym** widoczny był regres (zmniejszanie się liczby gospodarstw i użytkowanych przez nie gruntów rolnych) w grupach obszarowych bardzo małych i małych obszarowo (do 10 ha) oraz średnich mniejszych obszarowo (10-20 ha) (tab. 5). Udział tych gospodarstw malał zarówno w strukturze ogółu gospodarstw, jak i w strukturze użytkowanych gruntów. Natomiast w okresie tym nastąpił rozwój grup gospodarstw od średnich większych obszarowo (20-30 ha) aż do grupy 1000 ha i więcej. Szczególnie szybki rozwój cechował grupy obszarowe 50-100 ha i 100-200 ha i w następnej kolejności 30-50 ha i 200-300 ha.

W okresie poakcesyjnym, w odróżnieniu od przedakcesyjnego, niewielki regres zaznaczył się także w grupie obszarowej 20-30 ha (zmniejszenie liczby i obszaru UR, ale zwiększenie udziału zarówno w strukturze gospodarstw, jak i w strukturze UR) oraz wyraźny regres w grupach obszarowych powyżej 500 ha. Regres ten i spowolnienie rozwoju grupy 300-500 ha były przede wszystkim rezultatem wskazywanego wcześniej ustawowego określenia górnej obszarowej granicy rodzinnego indywidualnego gospodarstwa rolnego na 300 ha UR i przyjęcia pakietu działań zmierzających do ograniczenia nadmier-

⁸ Pomijamy tu gospodarstwa do 1 ha, bowiem zmiany w tej grupie gospodarstw zachodziły i zachodzą pod wpływem znacząco innych czynników niż w gospodarstwach 1 ha i więcej.

nej koncentracji UR w gospodarstwach „wielkoobszarowych”. Spowodowało to nie tylko zmniejszenie powierzchni UR dzierżawionych z Zasobu WRSP, ale także podziały większych obszarowo gospodarstw, tak aby nie przekraczały one 300 ha (tab. 5).

Tabela 5

Zmiany liczby gospodarstw rolnych osób fizycznych o obszarze 1 ha UR i więcej oraz gruntów rolnych w ich użytkowaniu według grup obszarowych w latach 1996-2010

Grupy obszarowe ha UR	Lata			Dynamika zmian			Struktura (w %)		
	1996	2002	2010	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	1996	2002	2010
Użytki rolne w gospodarstwach w tys. ha									
1 i więcej	14 259,4	14 461,8	13 404,2	101,4	92,7	94,0	100,0	100,0	100,0
1-20	10 724,6	9 443,6	7 778,4	88,1	82,4	72,5	75,2	65,3	58,0
20-100	2 409,7	3 508,1	3 959,3	145,6	112,9	164,3	16,9	24,3	29,5
1-100	13 134,3	12 951,7	11 737,7	98,6	90,6	89,4	92,1	89,6	87,6
100 i więcej	1 125,1	1 510,1	1 666,5	134,2	110,4	148,1	7,9	10,4	12,4
100-300	346,9	583,5	1 009,9	168,2	173,1	291,1	2,4	4,0	7,5
1-300	13 481,2	13 535,2	12 747,6	100,4	94,2	94,6	94,5	93,6	95,1
300 i więcej	778,2	926,6	656,6	119,1	70,9	84,4	5,5	6,4	4,9
Liczba gospodarstw									
1 i więcej	2 041 380	1 951 726	1 558 413	95,6	79,8	76,3	100	100	100
1-20	1 957 229	1 839 113	1 437 237	94,0	78,1	73,4	95,88	94,23	92,22
20-100	80 787	107 489	113 601	133,1	105,7	140,6	3,96	5,51	7,29
1-100	2 038 016	1 946 602	1 550 838	95,5	79,7	76,1	99,84	99,74	99,51
100 i więcej	3 364	5 124	7 575	152,3	147,8	225,2	0,16	0,26	0,49
100-300	2 121	3 686	6 398	173,8	173,6	301,7	0,10	0,19	0,41
1-300	2 040 137	1 950 288	1 557 236	95,6	79,8	76,3	99,94	99,93	99,92
300 i więcej	1 243	1 438	1 177	115,7	81,8	94,7	0,06	0,07	0,08

Źródło: Jak w tab. 2.

W 1996 r. przyjętą powszechnie górną granicą obszarową rodzinnego indywidualnego gospodarstwa rolnego na poziomie 100 ha przekraczało prawie 3,4 tys. gospodarstw osób fizycznych, użytkujących ponad 1125 tys. ha UR w powstałych w rezultacie przede wszystkim pierwotnego rozdysponowania Zasobu WRSP. Średni obszar gospodarstwa w tej grupie wyniósł 331 ha UR. Grupa ta w okresie do 2010 r. zdecydowanie rozwinęła się (wzrost liczby do 7,6 tys. i UR do 1666,5 tys. ha). Jednakże w związku ze zdecydowanie szybszym rozwojem grup obszarowych 100-300 ha i z działaniami na rzecz zapobiegania nadmiernej koncentracji UR w gospodarstwach największych obszarowo, średnia wielkość gospodarstwa w tej grupie zmalała do 214 ha UR. Poza granicą na poziomie 300 ha

w 1996 r. były 1243 gospodarstwa osób fizycznych użytkujących 778,2 tys. ha. W latach 1996-2002 grupa tych gospodarstw wykazywała wzrost (liczby do 1438 i UR do 926,6 tys. ha, a udziału w użytkowaniu gruntów z 5,5% do 6,4%). Jednak po przyjęciu ustawy „O kształtowaniu ustroju rolnego” grupa ta zaczęła się zmniejszać (zmniejszenie odpowiednio liczby do 1177 i UR do 656,6 tys. ha oraz udziału do 6,4%). Średni obszar gospodarstwa w tej grupie z 626 ha w 1996 r., po niewielkim wzroście do 644 ha w 2002 r., zmalał do 558 ha w 2010 r. Należy jednak zauważyć, że wynikało to tylko ze znacznego zmniejszenia grup obszarowych 500-1000 ha (liczby z 515 do 330, a UR z 351,5 do 219,1 tys. ha) oraz 1000 ha i więcej (z 177 do 66 i z 283,9 tys. ha do 144,7 tys. ha). W grupie 300-500 ha nastąpiło tylko zdecydowane wyhamowanie jej rozwoju.

Zmiany w strukturze obszarowej analizowanych gospodarstw (powyżej 1 ha UR) były bardzo silnie zróżnicowane regionalnie. W województwach charakteryzujących się rozdrobnioną strukturą obszarową i bardzo niewielkim Zasobem WRSP, a więc tam, gdzie poprawa tej struktury opierała się przede wszystkim na prywatnym obrocie ziemią, w **okresie przedakcesyjnym** wzrost powierzchni widoczny był już od grupy obszarowej 10-15 ha (małopolskie, podkarpackie i świętokrzyskie) i grupy obszarowej 15-20 ha (łódzkie, śląskie), natomiast w woj. o zdecydowanie lepszej strukturze agrarnej i z reguły dysponujących dużym Zasobem WRSP dopiero od grupy obszarowej 30-50 ha (lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, zachodnio-pomorskie). Natomiast we wszystkich województwach widoczny był dynamiczny wzrost grupy obszarowej 50-100 ha i 100 ha i więcej – największy w województwach z dużym udziałem towarowych gospodarstw średnich obszarowo (mazowieckie⁹, podlaskie, lubelskie, kujawsko-pomorskie) oraz o wiele mniejszy w województwach z bardzo dużym Zasobem WRSP (zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie, lubuskie). Jednocześnie prawie wszędzie wzrastał także udział w strukturze użytkowania gruntów rolnych gospodarstw najmniejszych obszarowo 1-2 ha UR (za wyjątkiem woj. opolskiego, kujawsko-pomorskiego, wielkopolskiego i śląskiego), a w połowie także gospodarstw 2-3 ha. Należy jednak zauważyć, że w największym stopniu wzrosła liczba gospodarstw najmniejszych obszarowo w województwach charakteryzujących się stosunkowo największą podażą gruntów z Zasobu WRSP. Tam też zwiększony udział w strukturze użytkowania gruntów obejmował nie tylko gospodarstwa 1-3 ha, ale nawet 3-5 ha (warmińsko-mazurskie, lubuskie, pomorskie, zachodniopomorskie) i 5-7 ha (lubuskie i zachodniopomorskie).

Natomiast w **okresie poakcesyjnym** we wszystkich województwach zarysowała się wyraźna tendencja zmniejszania się liczby gospodarstw małych obszarowo. Wzrost liczbowy i obszarowy gospodarstw w województwach o najbardziej rozdrobnionej strukturze agrarnej (podkarpackie, małopolskie, świętokrzyskie,

⁹ W woj. mazowieckim dodatkowym czynnikiem dużego wzrostu tej grupy gospodarstw był zakup lub dzierżawa gospodarstw w woj. z dużym Zasobem WRSP, np. w woj. warmińsko-mazurskim.

śląskie) rozpoczynał się od grupy obszarowej 15-20 ha, w województwach z nieco lepszą strukturą (podlaskie, lubelskie, łódzkie, opolskie) od 20-30 ha, w woj. z korzystną strukturą od 30-50 ha (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie, wielkopolskie). Wszędzie obserwowano rozwój grupy gospodarstw 50-100 ha, chociaż ze zdecydowanie mniejszą dynamiką niż w okresie przedakcesyjnym. Wpłynęło na to wyhamowanie prywatnego obrotu ziemią ze względu na dopłaty obszarowe i spodziewany wzrost ceny ziemi oraz wyczerpywanie się Zasobu WRSP. Zdecydowanie najwyższa dynamika rozwoju tej grupy obszarowej była w województwach o najmniej korzystnej strukturze agrarnej (podkarpackie, małopolskie, świętokrzyskie), a najniższa w typowo popegeerowskich (pomorskie, zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie, dolnośląskie).

Tabela 6

Dynamika zmian w grupie gospodarstw rolnych osób fizycznych 100 ha UR i więcej w latach 1996-2010 według województw

Województwa	liczba			UR			Udział w UR (w %) ^a		
	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	1996	2002	2010
Dolnośląskie	129,1	145,8	188,2	116,4	99,2	115,4	20,7	23,5	25,0
Kujawsko-pomorskie	198,4	147,1	291,8	175,5	108,1	189,7	6,4	10,9	12,2
Lubelskie	202,1	164,9	333,3	168,1	112,0	188,2	2,3	3,9	4,7
Lubuskie	156,5	165,2	258,5	133,9	134,2	179,7	21,6	26,4	33,2
Łódzkie	143,4	127,7	183,1	163,0	97,0	158,0	1,8	2,9	3,2
Małopolskie	218,5	172,9	377,8	191,3	352,4	674,2	0,9	1,7	7,1
Mazowieckie	229,3	150,2	344,4	232,2	106,4	247,0	1,8	4,1	4,9
Opolskie	235,7	166,7	392,9	234,6	119,4	280,2	6,6	14,2	17,9
Podkarpackie	102,8	177,3	182,2	86,9	229,2	199,3	3,7	3,4	9,0
Podlaskie	160,5	192,3	308,6	156,4	176,5	276,1	2,1	3,3	6,1
Pomorskie	152,9	122,1	186,6	140,3	89,9	126,2	16,3	21,2	21,1
Śląskie	138,2	157,7	218,0	131,9	165,5	218,3	5,7	7,2	13,1
Świętokrzyskie	148,4	126,1	187,1	107,2	146,5	157,1	1,2	1,4	2,3
Warmińsko-mazurskie	119,7	144,1	172,4	105,8	107,0	113,2	21,8	23,0	25,1
Wielkopolskie	174,9	147,6	258,2	153,8	103,0	158,3	8,8	12,8	13,3
Zachodniopomorskie	141,3	142,3	201,1	113,9	92,4	105,3	34,5	37,1	36,5
Polska	152,3	147,8	225,2	134,2	110,3	148,1	7,9	10,4	12,4

^a Udział w ogólnej powierzchni gospodarstw osób fizycznych 1 ha UR i więcej.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Odrębnego omówienia wymaga rozwój grupy gospodarstw 100 ha i więcej. W latach 1992-1996 zaznaczył się bardzo dynamiczny i zarazem bardzo żywiołowy rozwój tej grupy. Na bazie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu najwięcej takich gospodarstw powstało w województwach o największym Zasobie: zachodniopomorskim – 555, warmińsko-mazurskim – 529 i dolnośląskim – 484, a najmniej w tych o rozdrobnionej strukturze agrarnej i niewielkim Zasobie do rozdysponowania: małopolskim – 27 i świętokrzyskim – 31. W latach 1996-2002 tendencja ta utrzymywała się we wszystkich województwach (tab. 6). Najbardziej dynamiczny wzrost był w części województw, gdzie tempo wzrostu tej grupy do 1996 r. było niewielkie. Natomiast w pozostałych województwach, w których ta grupa gospodarstw w okresie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu rozwijała się bardzo szybko, rozwój był już mniej dynamiczny. W tych województwach o zmianach w mniejszym stopniu decydował dopływ z zewnątrz nowych gospodarstw, a bardziej przekształcenia wewnątrz tej grupy (podziały gospodarstw, ograniczenie powierzchni gruntów dzierżawionych, sprzedaż gruntów itp.), wynikające przede wszystkim z przesłanek zakupu lub dzierżawy gruntów Zasobu WRSP. W latach 2002-2010 analizowana grupa obszarowa wyraźnie rozrosła się, zwłaszcza pod względem liczby (wzrost o 48% – do prawie 7,6 tys. gospodarstw i udziału w strukturze z 0,3 do 0,5%), w mniejszym stopniu pod względem użytkowanej powierzchni gruntów rolnych (wzrost o 10,3% do 1666,4 tys. ha i udziału w analizowanej zbiorowości z 10,4% do 12,4%). Dynamika tych zmian była bardzo silnie zróżnicowana regionalnie: najbardziej dynamiczny rozwój był widoczny tam, gdzie grupa ta była wciąż najślabiej rozwinięta, a więc w województwach o niewielkim Zasobie WRSP (małopolskie, podkarpackie, śląskie, świętokrzyskie), a stosunkowo mało dynamiczny w województwach popegeerowskich (pomorskie, zachodniopomorskie, dolnośląskie, warmińsko-mazurskie). W części terenów popegeerowskich odnotowano nawet zmniejszenie powierzchni użytkowanych gruntów rolnych. W analizowanej grupie gospodarstw powyżej 100 ha UR wszędzie, za wyjątkiem małopolskiego i podkarpackiego, miało miejsce znaczne ograniczenie średniego obszaru gospodarstwa. Co ciekawe, bardzo wysokimi średnimi obszarami gospodarstw w tej grupie na koniec analizowanego okresu (2010 r.) charakteryzowały się województwa o rozdrobnionej strukturze agrarnej (małopolskie – 417 ha, śląskie – 266 ha, podkarpackie – 272 ha)¹⁰ i z dominacją typowych gospodarstw indywidualnych (woj. podlaskie – 255 ha), podczas gdy w typowo popegeerowskich najwyższe średnie były niższe: warmińsko-mazurskie – 239 ha, lubuskie – 222 ha, pomorskie – 215 ha.

W ramach zbiorowości gospodarstw 100 ha i więcej szczególnie interesujące zróżnicowanie regionalne zmian w okresie poakcesyjnym uwidoczniło się w grupie gospodarstw 300 ha i większych, a więc przekraczających aktualną normę

¹⁰ Należy zwrócić uwagę, że użytkownicy tych gospodarstw, chociaż z siedzibą w danym województwie, mogli posiadać gospodarstwa lub ich części w innych województwach.

obszarową „rodziny indywidualnych gospodarstw rolnych”. W woj. typowo popegeerowskich, w których rozwój tej grupy był bardzo dynamiczny do 2002 r., widoczna była wyraźna tendencja zmniejszania się zarówno liczby gospodarstw jak i obszaru UR w tych gospodarstwach. Wyjątkiem było woj. lubuskie, w którym ze względu na kontynuowanie niedokończonego procesu rozdysponowywania Zasobu zaznaczył się jeszcze pewien wzrost. Natomiast tam, gdzie Zasób WRSP był niewielki, a dotychczasowy rozwój tej grupy gospodarstw był stosunkowo wolny, zmiany te były bardzo zróżnicowane. W części z nich miał miejsce dynamiczny rozwój tej grupy (podkarpackie, podlaskie, śląskie), w części – przy minimalnym zmniejszeniu i tak niewielkiej liczby tych gospodarstw – nastąpił znaczący wzrost gruntów rolnych w ich użytkowaniu (małopolskie, świętokrzyskie), a w części odnotowano wyraźne zmniejszenie zarówno liczby takich gospodarstw jak i gruntów rolnych w ich użytkowaniu (łódzkie, mazowieckie, lubelskie).

Zmiany w zbiorowości „rodziny gospodarstw indywidualnych”¹¹

Przy przyjęciu górnej granicy rodzinnych gospodarstw indywidualnych za 100 ha UR, można stwierdzić, że w analizowanym okresie liczba takich gospodarstw i powierzchnia gruntów rolnych w ich użytkowaniu wyraźnie malała – stosunkowo wolno w latach 1996-2002 (odpowiednio o 4,5% i 1,4%), a więc nawet nieco wolniej niż w latach 1990-1996 (o 4,7% i 1,9%) i znacznie szybciej w latach 2002-2010 (o 20,3% i 9,4%), a w sumie w latach 1996-2010 odpowiednio o 23,9% i o 10,6%. W związku ze zdecydowanie szybszym zmniejszaniem się liczby gospodarstw niż gruntów rolnych średni obszar gospodarstwa wzrósł z 6,4 w 1996 r. do 6,7 ha w 2002 r. i 7,6 ha w 2010 r. Przedstawiona sytuacja była efektem wyraźnego regresu w grupach obszarowych 1-20 ha (w całym okresie zmniejszenie liczby gospodarstw o 26,6% i gruntów rolnych w ich użytkowaniu o 27,5%) i równoległego rozwoju grup obszarowych 20-100 ha (odpowiednio o 40,6% i 64,3%). Należy jednak zauważyć, że udział rozwojowej grupy gospodarstw (20-100 ha), mimo dynamicznego wzrostu, był wciąż niewielki zarówno w strukturze ogółu gospodarstw 1 ha UR i więcej (wzrost z 4% do 7,3%), jak i w strukturze ogółu użytkowanych przez nie gruntów rolnych (wzrost z 16,9% do 29,5%).

Udział grupy gospodarstw (1-100 ha) w użytkowanych gruntach rolnych przez gospodarstwa osób fizycznych 1 ha i więcej był zdecydowanie dominujący, chociaż nieznacznie malejący w całym kraju (89,6% w 2002 r. i 87,6% w 2010 r.). W latach 2002-2010 obniżył się we wszystkich województwach za wyjątkiem zachodniopomorskiego (nasilenie działań związanych z ustawą o dekoncentracji ziemi), a w największym stopniu w woj. małopolskim, podkarpackim i śląskim (cechujących się dużą dynamiką wypadania gospodarstw mniej-

¹¹ Brak jest jednoznacznej definicji zarówno kategorii „indywidualne gospodarstwo rolne”, jak i „rodzinne indywidualne gospodarstwo rolne”. Do wejścia w życie ustawy z dnia 11.04.2003 r., określającej górną granicę rodzinnego indywidualnego gospodarstwa rolnego na poziomie 300 ha, powszechnie przyjmowano, że górną granicą obszarową tej grupy gospodarstw jest 100 ha. Jako dolną granicę powszechnie przyjmuje się 1 ha UR.

szych obszarowo gruntów rolnych z użytkowania w gospodarstwach rolnych) i lubuskim (duża dynamika rozwoju gospodarstw w grupach obszarowych ponad 100 ha). W 2010 r. najniższy jego poziom odnotowano na terenach typowo po-pegeerowskich: w woj. zachodniopomorskim (63,5%), lubuskim (66,8%), war-mińsko-mazurskim (74,9%) oraz w pomorskim (78,9%), najwyższy natomiast w województwach o zdecydowanie najmniejszym udziale Zasobu WRSP pochodzącego z likwidowanych PGR i o bardziej „zdrowej” strukturze agrarnej gospodarstw indywidualnych: świętokrzyskim (97,7%), łódzkim (96,8%), lubelskim (95,3%), mazowieckim (95,1%), podlaskim (93,9%) – tab. 7.

Tabela 7

Dynamika zmian liczby gospodarstw rolnych osób fizycznych o obszarze 1-100 ha UR i gruntów rolnych w ich użytkowaniu według województw w latach 1996-2010

Województwa	liczba			UR			Udział UR w % ^a		
	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	2002/ 1996	2010/ 2002	2010/ 1996	1996	2002	2010
Dolnośląskie	100,3	75,7	75,9	99,0	91,5	90,6	79,3	76,5	75,0
Kujawsko-pomorskie	87,1	85,2	74,2	97,9	95,1	93,2	93,6	89,1	87,8
Lubelskie	90,5	85,0	76,9	96,4	91,3	88,0	97,7	96,1	95,3
Lubuskie	110,5	72,6	80,3	103,2	96,8	99,9	78,3	73,6	66,8
Łódzkie	95,7	81,5	78,1	98,5	87,4	86,1	98,2	97,1	96,8
Małopolskie	97,4	74,8	72,9	97,4	81,4	79,2	99,1	98,3	92,9
Mazowieckie	97,8	81,4	79,6	98,8	89,1	88,0	98,2	95,9	95,1
Opolskie	85,7	67,4	57,8	99,0	91,1	90,1	93,5	85,8	82,1
Podkarpackie	96,0	73,1	70,2	95,3	81,2	77,3	96,3	96,6	91,0
Podlaskie	96,9	86,1	83,4	98,9	91,8	90,9	97,9	96,7	93,9
Pomorskie	100,8	79,2	79,8	101,4	90,3	91,6	83,7	78,8	78,9
Śląskie	99,8	69,9	69,8	103,3	85,0	87,8	94,3	92,8	86,9
Świętokrzyskie	93,1	82,1	76,4	94,4	87,7	82,9	98,8	98,6	97,7
Warmińsko-mazurskie	96,5	84,6	81,7	98,5	95,4	94,0	78,2	77,0	74,9
Wielkopolskie	91,8	88,6	81,4	100,8	98,2	99,0	91,2	87,2	86,7
Zachodniopomorskie	105,1	75,4	79,3	102,0	94,8	96,7	65,5	62,9	63,5
Polska	95,5	79,8	76,2	98,6	90,6	89,4	92,1	89,6	87,6

^a Udział w ogólnej powierzchni gospodarstw osób fizycznych 1 ha UR i więcej.

Źródło: Jak w tabeli 2.

Jednak zmianę miejsca i roli grupy gospodarstw indywidualnych (1-100 ha) bardziej jednoznacznie określa zmiana jej udziału w użytkowaniu gruntów rolnych w całej zbiorowości gospodarstw rolnych. Po dość wyraźnym wzro-

ście w latach 1990-1996 (z 72,6% do 75,7%) i niewielkim w latach 1996-2002 (do 76,6%), w latach 2002-2010 nastąpił niewielki spadek do 75,7%. Podobnie niewielkie zmiany dotyczyły także województw. Po nieznacznym wzroście tego udziału prawie we wszystkich województwach w latach 1996-2002, w dziesięciu z nich w latach 2002-2010 widoczne było jego zmniejszenie (największe w woj. małopolskim i podkarpackim), natomiast w sześciu (woj. lubuskie, lubelskie, śląskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie) niewielki wzrost. Regionalne zróżnicowanie udziału tej grupy w użytkowaniu gruntów rolnych uległo nieznacznym zmianom nie tylko w latach 1996-2010, ale w całym okresie, poczynając od początku rozdysponowania Zasobu WRSP. W 2010 r. wciąż zdecydowanie najniższy tak liczony udział był w województwach, w których na początku przemian systemowych dominowały PGR-y (woj. zachodniopomorskie 41,7%, lubuskie 49,4%, dolnośląskie 57,5%, opolskie 58,4%, pomorskie 60,9%, warmińsko-mazurskie 61,6%), najwyższy natomiast w województwach typowo chłopskich, ale o stosunkowo lepszej strukturze agrarnej (łódzkie 93,7%, świętokrzyskie 93,6%, podlaskie 91,7%, mazowieckie 91,3%, lubelskie 90,8%). Natomiast w województwach zdominowanych przez gospodarstwa indywidualne charakteryzujące się silnie rozdrobnioną strukturą agrarną kształtował się na niższym poziomie: woj. śląskie 75,6%, podkarpackie 77,6%, małopolskie 83,5% (na początku przemian systemowych udział na tych terenach przekraczał 90%). Utrzymało się, a nawet pogłębiło zróżnicowanie w zakresie średniego obszaru gospodarstwa: 3,4 ha małopolskie, 3,7 ha podkarpackie, do 15 ha warmińsko-mazurskie i 13,1 ha zachodniopomorskie.

Zmiany w rozwoju grupy rodzinnych gospodarstw indywidualnych wyglądają zdecydowanie inaczej, jeśli przyjmie się zgodnie z ustawą z 11.04.2003 r. górną granicę rodzinnego indywidualnego gospodarstwa rolnego na poziomie 300 ha. Wynika to ze wskazywanego wcześniej bardzo dynamicznego rozwoju zarówno w okresie przed-, jak i poakcesyjnym grupy gospodarstw 100-300 ha (ponad 3-krotny wzrost liczby i ponad 2,9-krotny wzrost powierzchni UR). W rezultacie udział tak określonej grupy gospodarstw (1-300 ha) w całej zbiorowości gospodarstw osób fizycznych 1 ha i więcej wynosiłby 99,2%, a w użytkowaniu gruntów rolnych 95,1%. W strukturze użytkowania gruntów rolnych ogółu gospodarstw rolnych, poczynając od początku przemian systemowych, udział tej grupy wykazywałby znaczący wzrost: do 80,1% w 2002 r. i 82,2% w 2010 r.

Podsumowanie

Przedstawione analizy wskazują, że wpływ rozdysponowania Zasobu WRSP na strukturę gospodarstw rolnych po 1996 r. był zdecydowanie mniejszy niż w okresie „pierwotnego” rozdysponowania Zasobu i sukcesywnie malejący. Wpływ ten pozostawał dominujący na zmiany tylko w sektorze publicznym i prywatnym, w części odnoszącej się do gospodarstw osób prawnych (poza grupą gospodarstw spółdzielczych). Zmniejszenie sektora gospodarstw publicz-

nych, przede wszystkim państwowych, było jednak wynikiem nie tylko prywatyzacji gospodarstw rolnych pozostających w gestii AWRSP (od 2003 r. ANR), ale także prywatyzacji gospodarstw przekazanych z AWRSP do Ministerstwa Skarbu Państwa oraz prywatyzacji części gospodarstw różnego rodzaju instytucji i jednostek państwowych. Natomiast zmiany w zbiorowości gospodarstw prywatnych osób prawnych (poza grupą gospodarstw spółdzielczych), a głównie w spółkach opartych na dzierżawie gruntów z Zasobu, zachodziły zdecydowanie pod wpływem „wtórnego” rozdysponowania Zasobu WRSP, a w szczególności działań Agencji związanych z realizacją koncepcji wyłączenia ziemi dzierżawionej z Zasobu przez gospodarstwa „wielkoobszarowe” i przeznaczenie jej na poprawę struktury gospodarstw indywidualnych. Zdecydowanie trudniejszym problemem jest ocena skali oddziaływania rozdysponowania Zasobu na strukturę gospodarstw osób fizycznych, bowiem w tej grupie gospodarstw, zwłaszcza w grupie gospodarstw małych i średnich obszarowo, bardzo ważne znaczenie miał prywatny obrót gruntami rolnymi oraz dzierżawa gruntów od innych podmiotów niż AWRSP. Wpływ rozdysponowania „wtórnego” Zasobu na zmiany wielkości i struktury grupy gospodarstw 1-100 był więc niewielki. W zbiorowości tej, poza grupą gospodarstw 50-100 ha, dominujący wpływ na strukturę gospodarstw miał właśnie prywatny obrót ziemią, działy rodzinne oraz dzierżawa gruntów od innych podmiotów niż AWRSP (ANR). Natomiast polityka rolna i działania Agencji skierowane na jej realizację (poprzez „wtórne” rozdysponowanie gruntów dzierżawionych przez tę grupę gospodarstw i części gruntów wycofywanych ze spółek krajowych) znacząco wpłynęły na zmiany wielkości i struktury gospodarstw osób fizycznych ponad 100 ha UR. Grupa tych gospodarstw zwiększyła się znacznie liczebnie i nieznacznie obszarowo przede wszystkim w rezultacie podziałów wewnętrznych (w większości w celu dostosowania się do wyznaczonej przez ustawodawcę górnej granicy obszarowej na 300 ha UR), w mniejszym stopniu poprzez dopływ gospodarstw z niższych grup obszarowych oraz przez faktyczne ograniczenie największych obszarowo gospodarstw na skutek wycofywania gruntów z tych gospodarstw przez Agencję. W rezultacie, w grupie tej widoczny był dynamiczny rozwój gospodarstw 100-300 ha i wyraźny spadek gospodarstw 500 ha i więcej. Można zatem stwierdzić, że podejmowane przez Agencję działania ukierunkowane na zwiększenie podaży ziemi z Zasobu w celu poprawy struktury obszarowej istniejących gospodarstw indywidualnych, w tym po 2003 r. w oparciu o ustawowe zapisy w zakresie przeciwdziałania nadmiernej koncentracji gruntów rolnych, nie przyniosły większych efektów. Jednocześnie działania te, poprzez nasilenie wycofywania wydzierżawionych gruntów Zasobu WRSP z gospodarstw „wielkoobszarowych”, a przede wszystkim ze spółek (w tym pracowniczych), silnie zdegradowały zaufanie dzierżawców do Państwa oraz w znacznym stopniu zmniejszyły możliwości wykorzystania dzierżawy jako czynnika poprawy struktury obszarowej gospodarstw rolnych.

Bibliografia:

- Analiza sytuacji produkcyjno-ekonomicznej rolnictwa i gospodarki żywnościowej.* Warszawa: IERiGŻ (analizy roczne za kolejne lata od 1996 do 2012).
- Dzun, W. (2012). Gospodarstwa rolne po wejściu Polski do UE. Analiza zmian strukturalnych na tle lat poprzednich. W: M. Drygas i K. Zawaliska (red.), *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa.* Warszawa: IRWiR PAN.
- Dzun, W. (2014a). Produkcyjne wykorzystanie ziemi rolnej w gospodarstwach rolnych według ich form prawno-organizacyjnych. *Więś i Rolnictwo*, nr 4, s. 61-81.
- Dzun, W. (2014b). Procesy transformacji gospodarstw osób prawnych w latach 1990-1996. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 2(339), s. 4-39.
- Dzun, W. (2014c). Zmiany strukturalne w sektorze gospodarstw osób prawnych w okresie przed- i poakcesyjnym (lata 1996-2010). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 3(440), s. 20-25.
- Dzun, W. (2015a). Wpływ utworzenia i rozdysponowania Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa na strukturę gospodarstw rolnych. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 3(444), s. 48-73.
- Dzun, W. (2015b). *Gospodarstwa osób prawnych w procesie przemian systemowych i integracji z UE.* Warszawa: IRWiR PAN.
- GUS (2012). *Charakterystyka gospodarstw rolnych. PSR 2010.* Warszawa.
- GUS (1997). *Przemiany agrarne, PSR 1996.* Warszawa.
- GUS (2002). *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. PSR 2002.* Warszawa.
- GUS (2003). *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. PSR 1996.* Warszawa.
- Józwiak, W. (red.) (2003). *Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996-2002.* Warszawa: Wyd. GUS.
- Józwiak, W. (2012). *Polskie rolnictwo i gospodarstwa rolne w pierwszej i drugiej dekadzie XXI wieku.* Warszawa: IERiGŻ- PiB.
- Józwiak, W., Ziętara, W. (red.) (2013). *Zmiany zachodzące w gospodarstwach rolnych w latach 2002-2010.* Warszawa: Wyd. GUS.
- Lutyk, A. (1997). Działalność AWRSP w zakresie przejmowania i rozdysponowania majątku d. PGR oraz tworzenia nowych miejsc pracy. W: *Nowi gospodarze dawnych PGR. Przekształcenia państwowego rolnictwa.* s. 11-29. Warszawa: IRWiR PAN.
- Niedzielski, E. (red.) (2000). *Znaczenie dzierżawy w rolnictwie polskim.* Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Katedra Zarządzania i Organizacji, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, Oddział Terenowy w Olsztynie.
- Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 10 lat doświadczeń.* (2002). Warszawa: SGGW, AWRSP, Wyd. SGGW.
- Przemiany agrarne, PSR 2002* (2003). GUS US w Olsztynie.
- Pyrgies, J. (1998). Przekształcenia rolnictwa państwowego w latach 1992-1997 – przebieg i rezultaty działalności AWRSP. W: B. Fedyszak-Radziejowska (red). *Wielkoobszarowe gospodarstwa rolne, ich załogi i nowi gospodarze.* Warszawa: IRWiR PAN.
- Runowski, H. (red.) (2013). *Przekształcenia własnościowe w rolnictwie – 20 lat doświadczeń i perspektywy.* Warszawa: Wyd. SGGW.
- Sikorska, A. (red.). (analizy z kolejnych lat). *Rynek ziemi rolniczej. Stan i perspektywy.*

WŁODZIMIERZ DZUN

Institute of Rural and Agricultural Development

Polish Academy of Science

Warsaw

IMPACT OF DISTRIBUTION OF THE AGRICULTURAL PROPERTY STOCK OF THE STATE TREASURY ON THE STRUCTURE OF AGRICULTURAL HOLDINGS IN 1996-2010

Summary

As a result of “primary” distribution of the Agricultural Property Stock of the State Treasury (1992-1996), the structure of agricultural holdings changed considerably as regards ownership, legal and organisational issues and area. However, these changes clearly deviated from the adopted assumptions. The crucial goal of speeding up ownership changes, thus improving the agrarian structure of the existing individual farms, was executed to a minor degree. What was established, though, was a substantial group of large-area farms of natural persons and private legal entities. Therefore, a trend to correct the structure was increasingly more clear in agricultural policy. The paper attempts to assess its effects. The analyses held show that the corrections failed to bring considerable effects. The impact of distribution of the Agricultural Property Stock of the State Treasury after 1996 was slight and gradually dropping.

The changes in the structure of holdings in the pre-accession period continued the trends noted in 1992-1996. Also in the post-accession period the operations of the Agency had no greater impact on extension of farms of natural persons of 1-100 ha, including farms of 20-100 ha, i.e. strong family farms. Changes in this group of farms took place primarily under the influence of liquidation of small-area farms, family sections of farms, private land trade and land rents from other entities than Agricultural Property Agency of the State Treasury (now Agricultural Property Agency). Whereas the actions of the Agency, in particular based on the statutory provisions on counteracting excessive concentration of agricultural land of 2003 – which consisted in “secondary” distribution of land belonging to the State Treasury – had an important impact on the development of the group of farms of natural persons of 100 ha and more, and its structure, especially on accelerating development in the group of 100-300 ha and hindering development in the groups of farms of 500 ha and more. These changes largely followed from adjusting farms of natural persons to the upper area limit of family farms set by the legislator at 300 ha of UAA.

Key words: farms, ownership structure, legal and organisational structure, area structure, Agricultural Property Stock of the State Treasury, Agricultural Property Agency of the State Treasury, Agricultural Property Agency.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 30.05.2016.